

Barns strategier och ekonomisk utsatthet – knappa resurser som utgångspunkt för en förhandling av positionerna i familjen

Stina Fernqvist

Sociologiska Institutionen, Uppsala Universitet

Economic hardship and children's strategies – scarce resources as a starting point for negotiating family positions

The aim of this article is to discuss how children and adolescents experience everyday life in economic hardship and how a negotiation of the family positions can be linked to these experiences. The article takes its theoretical starting point in childhood sociology, and is based on an interview study involving 17 children between the ages of 6–18 in families living on or below the limit for receiving welfare benefits. The purpose of these interviews is to explore how these children experience economic hardship at home and among friends, focusing their own strategies and agency. I argue that the financial situation in these families do indeed challenge the way that the child position is traditionally understood, which also has implications for the children's identity work. Including children as participants in research therefore becomes crucial in order to fully understand the ramifications of child poverty.

Keywords: childhood poverty, family, strategy, responsibility

I ett välfärdsland antas förutsättningarna att vara självförsörjande finnas för alla, vilket kan göra fattigdom såväl skamfylld som marginaliserande. Ekonomisk utsatthet i välfärdsstaten kan därmed tolkas som ett personligt misslyckande för en arbetsför individ, men hur förstås barn i ekonomisk utsatthet utifrån denna premis, och hur tolkar barnen själva sin situation och position i familjer med knappa ekonomiska resurser? Att synliggöra och diskutera hur barn i fattiga familjer förhandlar kring sin och föräldrarnas positioner i förhållande till ekonomi är det övergripande syftet med artikeln. Här diskuteras även de strategier som barnen använder för att hantera familjens ekonomiska utsatthet. Studien som texten bygger på är en del av ett större forskningsprojekt¹, som syftar till att undersöka barns perspektiv på fattigdom. Hur hanterar barn och unga konsekvenserna av fattigdom, och vilken betydelse har förhandlingen av positionerna i familjen i relation till ekonomisk utsatthet? Begreppet position används här i en betydelse som något som konstrueras och görs anspråk på av någon, respektive bekräftas eller avvisas av andra i specifika interaktioner och sammanhang (Davies & Harré 1990; jfr. även Giddens 1984; Goffman 1986). Positionsbegreppet tolkas här som dynamiskt, och adresserar både hur en individ uppfattas av omvärlden

1 Projektet har letts av professor Elisabet Näsman och genomförts vid Sociologiska Institutionen, Uppsala Universitet.

och hur individen ser på sig själv i termer av tillgängliga resurser och begränsningar i varje given situation. Detta styr i sin tur vilka strategier som blir möjliga (se även Alexander & Lauderdale 1977; Giddens 1984; Goffman 1990[1959]; Nyström 2012). I denna text är det familjen som är det centrala sammanhanget för denna process.

Studien tar sitt mer övergripande teoretiska avstamp i barndomssociologin, där en central ståndpunkt är att barnpositionen främst utmärks av att den är annorlunda än vuxenpositionen i termer av bland annat maktanspråk, aktörskap och tillgång till sociala och materiella resurser (se t.ex. Qvotrup 1994; James et al. 1998; James & James 2004). Att på olika sätt lyfta fram och kritisera vedertagna antaganden och förförståelser om barnpositionen kan sägas vara barndomssociologins ideologiska kärna, där kritiken ifråga riktas mot olika aspekter av hur barn och barnpositionen förstås, bland annat mot hur ett utvecklingsperspektiv på barn länge dominerat såväl forskning som det offentliga samtalet (James et al. 1998; Prout 2005). Detta går att koppla samman med en syn på barn som familjialiserade, vilket innebär att barn förstås i första hand som komponenter i en (kärn)familj och mer sekundärt som sociala aktörer med rättigheter och handlingsutrymme (Alanen 1992; Näsman 1994, se även James & Curtis 2010).

Tidigare forskning har visat att barns möjligheter till aktörskap påverkar upplevelsorna av ekonomisk utsatthet (Ridge 2002; van der Hoek 2005; Harju 2008), och fattigdomen kan få betydelse på flera nivåer: dels hur den generellt betraktas i välfärdsstaten men även hur detta påverkar barns och ungas självbild och strategier i vardagen (se även Ridge 2002; Phillips & Pittman 2003; Sutton 2009). I texten använder jag begreppen "fattigdom" och "ekonomisk utsatthet" omväxlande för att beteckna en disponibel inkomstnivå som är tillräckligt låg för att erhålla ekonomiskt bistånd (se även Ds 2004:41; Salonen 2012). Det finns en omfattande diskussion om vilket begrepp som är lämpligast för att ge en rättvisande bild av situationen i Sverige som jag av utrymmesskäl inte närmare går in på här (se vidare Andersson et al. 2010; Fernqvist 2013, kommande). Jag inleder med att kort beröra hur barnfattigdom kan förstås utifrån en välfärdsstatlig kontext för att sedan introducera artikelns teoretiska referensram: barnpositionen i familjen och barns strategier vid ekonomisk knapphet. Därefter följer en redogörelse för hur intervjustudien och analysen av citaten genomförts, innan jag lägger fram de mönster jag funnit i analysen och en avslutande diskussion.

Perspektiv på barn och ekonomisk utsatthet i välfärdsstaten och familjen

Ett välfärdssamhälle förutsätts tillhandahålla resurser till medborgare som gjort sig förtjänta av det genom självförsörjning, eller åtminstone en tydligt visad strävan efter att vilja bli självförsörjande genom arbete. Begreppet *arbetslinjen* har använts för att beskriva hur kraven på självförsörjning, och åtgärder för att minska behovet av samhällets stöd till fattiga, formulerats inom en politisk och statlig kontext (Junestav 2004; Milton 2006). Diskurser kring moral, egenansvar och disciplinering har därför sedan länge varit starka i relation till fattigdom och upprätthållits i den moderna välfärdsstaten liksom i den politiska debatten (se t.ex. Milton 2006; Starrin 2008). Barn betraktas dock som undantagna arbetslinjen och anses inte kunna bidra till att för-

ändra sin ekonomiska situation, detta trots att barn de facto utför arbete i form av t.ex. barnvaktande, hushållsysslor mot (eller utan) ersättning. Inom barndomssociologisk forskning diskuteras huruvida barns arbete ska betraktas som en rättighet vilket man menar skulle öka deras aktörskap i en samhällskontext, men samtidigt medföra en risk för att barn exploateras (se vidare Engwall & Söderlind red. 2007).

Hanteringen av ekonomiska frågor i allmänhet, och kanske ekonomisk utsatthet i synnerhet, anses i hög grad vara en fråga som tillhör vuxendomen. Barn förväntas oftast inte ta ett självständigt ansvar för sin livssituation, i synnerhet inte ekonomiskt (se t.ex. Zelizer 1994). Detta skiljer förståelsen av barns ekonomiska utsatthet från vuxnas, som kan anses självförvällad eller grundad i bristande moral eller förmåga (Whitbeck et al. 1991). Barnets ekonomiska ställning kopplas i välfärdsstaten till familjekontexten, vilket medför att barns ekonomiska resurser oftast underordnas föräldrarna och att barn därmed sällan betraktas som ekonomiska aktörer. Zelizer (1994) konstaterar att de ekonomiska rollerna inom familjen i en nordamerikansk kontext har förskjutits från det förra sekelskiftet vilket radikalt förändrat hur vi uppfattar förhållandet mellan barn, familj och ekonomi. Från att, åtminstone i vissa avseenden, aktivt bidra till familjens försörjning blir det moderna barnet istället föremål för föräldrarnas omvårdnad och ansvar. Barndomen har därmed i stor utsträckning förpassats från den offentliga miljön och in i hemmet och kärnfamiljen (Zelizer 1994), för att sedan i Sverige och andra välfärdsländer, främst som en följd av kvinnors ökande deltagande på arbetsmarknaden, "institutionaliserats" genom till exempel offentlig barnomsorg (se t.ex. Näsman 1994). Enligt Zelizer har förändrade ekonomiska krav samverkat med skiftande ideologiska perspektiv på barn vilket bland annat lett till att barns inflytande samhällsekonomiskt såväl som inom familjen minskat, och att barn som faktiskt gör ekonomisk nytta utgör undantag (Zelizer 1994: 214 ff.). Zelizer noterar vidare att hanteringen av pengar är kopplad till sociala interaktioner präglade av såväl makt som intimitet, varför familjen och dess interna "kontrakt" kopplat till fördelningen av pengar ger eko i samhällsekonomin: "Family life (...) hardly stand at the periphery of modern economic life. They are vital, creative centers, actively and continually involved in the earmarking of monies" (Zelizer 1997: 204).

Här blir alltså familjen och samhället ekonomiskt sammankopplade, och även om den amerikanska kontexten skiljer sig från den svenska med avseende på relationen mellan stat, välfärdssamhälle och marknad är det rimligt att anta att analysen delvis kan överföras till svenska förhållanden. I familjen bidrar detta till att utforma ansvar och rättigheter utifrån att vara man/pappa, kvinna/mamma eller barn i familjen. Zelizer diskuterar dock inte den fattiga familjen i relation till detta, vilket ger anledning att fundera kring hur en knapp ekonomi kan bidra till att omförhandla barnets position.

I ett utforskande av fattigdomens betydelse för barn och tonåringar belyser Harju (2008) barns vardagsliv och tolkar barns aktörskap i familjer med knapp ekonomi i termer av proaktiva och reaktiva strategier. De senare enligt Harju är "anpassade och dolda strategier som barn kanske inte själva är medvetna om" (Harju 2008: 120). Om, eller hur, ekonomisk knapphet såväl som själva hanteringen av pengar bidrar till att forma positionerna i familjen går Harju emellertid inte närmare in på även om hon

beskriver vissa strategier i relationen mellan barn och förälder (se Harju 2008: 98ff). Ridge (2002) har i sin omfattande och delvis kvalitativa studie om brittiska barn i ekonomisk utsatthet funnit att flertalet av barnens centrala strategier rör familjekontexten. Det handlar till stor del om att vara till så lite besvär som möjligt för föräldrarna genom att begränsa eller undanhålla de behov som uppkommer i skolmiljön och umgänget med jämnåriga. Därigenom försöker barnen skydda föräldrarna från barnlivets krav på materiella och sociala resurser (se Ridge 2002: 97 ff.), vilket framkommer även i föreliggande studie. Ridge går dock inte närmare in på hur positionerna inom familjen kan förhandlas när det gäller (ekonomiskt) handlingsutrymme utifrån barnens perspektiv. Familjen som institution i relation till ekonomi lämnas därmed relativt oproblematiserad.

Givet en förförståelse av fattiga vuxna i välfärdsstaten som potentiellt moraliskt klandervärda utifrån arbetslinjens inflytande (se t.ex. Milton 2006) samt att barnpositionen kopplats till en låg grad av aktörskap, sårbarhet och omsorgsbehov blir det relevant att belysa hur bilden av fattiga barn förstås och hur de själva förhåller sig till den. Då barnet antas underordnas föräldrarnas tillgång till resurser blir sannolikt ansvarsfrågan i relation till den ekonomiska knappheten mindre relevant, men likafullt kan upplevelser av skuld, skam och ansvar i relation till ekonomisk utsatthet vara kännbar ur barnets perspektiv och leda till strategier grundade i barnpositionens begränsningar.

Familjen och barnpositionens gränser

Utifrån de intervjuer som ligger till grund för denna artikel tolkas barnens återgivna handlingar som strategier av såväl anpassning som förhandling och utmaning av barnpositionen. Med stöd i en barndomssociologisk förståelse av barn och barndom som kategori och position (se t.ex. Alanen 1992; Qvortrup 1994; Mayall 2002; James & James 2004) utgår jag ifrån att denna position i en vardaglig mening tillskrivs egenskaper som befrielse från ansvar, låg grad av aktörskap i de flesta sammanhang, beroende av vuxna, sårbarhet och underordning. De erfarenheter och strategier som respondenterna ger uttryck för måste således förstås med hjälp av hur omvärlden och de själva förstår barnpositionen eftersom denna position sätter gränserna för deras handlande. Dessa strategier, och hur man relaterar den egna positionen till föräldrarnas, kan betraktas som uttryck för aktörskap. Den barndomssociologiska diskussionen kretsar ofta kring barns potentiella aktörskap och hur detta ska förstås (se t.ex. James et al. 1998; James & James 2004; Prout 2005). Utifrån denna ståndpunkt och analysen av intervjuerna kan förhandlingen av barnpositionen i familjen betraktas som en del av barns och ungas identitetsskapande genom det aktörskap som är en viktig del i denna process (jfr. Levine 2005).

I relation till ett interaktionistiskt präglat ”görandeperspektiv” är den ekonomiska utsattheten och dess konsekvenser att betrakta som betydelsefulla i barns och ungas möjligheter till självpresentation (Ridge 2002; Phillips & Pittman 2003; Sutton 2009; se även Goffman 1990[1959]). Barns och ungdomars erfarenheter och strategier i familjekontexten förhåller sig på olika sätt till en gängse förståelse av vad deras position i familjen borde innefatta. Det kan handla om att vara mer eller mindre med-

veten om vilka maktresurser och begränsningar som är relaterade till olika ålderspositioner, och hur detta hanteras. Det blir därför relevant att diskutera hur individer ur en position som åldersmässigt är underordnad, till exempel i relationen barn-vuxen, förhåller sig till – eller utmanar – sin åldersplacering. Att på detta sätt ”göra ålder” (Närvänen & Näsman 2007) kan således innebära att vara mer eller mindre medveten om vilka maktresurser och begränsningar som är relaterade till olika åldersplaceringar, och hantera detta genom olika strategier.

Ett barndomssociologiskt perspektiv på positionerna barn och vuxen kan betraktas som relationellt, där den ena positionen definieras av egenskaper som den andra saknar (se Alanen 1992, 2009; Mayall 2002. I ljuset av det framträder bilden av familjen som ”a structured network of objective positions, with different kinds and volumes of capital connected to the different positions” (Alanen 2009: 320). Barns och vuxnas handlingsutrymmen och ansvarsområden i familjen ser kort sagt mycket olika ut, och trots att familjen successivt kommit att bli en arena för barns medbestämmande och en struktur som är mer dynamisk och förhandlingsbar (se Zelizer 1994; Morgan 1996; James & Curtis 2010) kan förståelsen av barnpositionens ställning i familjen betecknas som tämligen stabil. En förståelse av barn som familjialiserade, vilket enligt Leena Alanen (1992) definierar hur ett inneslutande av barnet i familjen hämmar möjligheterna till ett socialt aktörskap, kan vara en del av förklaringen till barns begränsade handlingsutrymme i relation till ekonomiska frågor och till barns välfärd i stort (se även Näsman 1994; Fernqvist 2011).

Metod och genomförande

I denna studie har barn och unga i ekonomiskt utsatta familjer intervjuats. Genom att använda en reflexiv intervjumetod som syftar till att göra informanten så delaktig som möjligt (bl.a. genom att erbjuda återföringsintervjuer som ett tillfälle för självreflektion) blir interaktionen under intervjuerna värd att i sig ingå som en del av analysen (se även Holstein & Gubrium 1995). Intervjusvaren kan bland annat ses som delar i en självpresentation, både gentemot intervjuaren och det som berättas i intervjun. Sådana självpresentationer kan tolkas som en positionering, och som en strategi för att dels framhäva och förstärka barn- och tonårsstrategier och attityder till ekonomi och fattigdom men även för att hantera diskussionen om familjens ekonomiska situation som kan upplevas som besvärande att tala om (se vidare Fernqvist 2010).

För att komma i kontakt med intervjudeltagare har jag utgått från länsrättsdomar där föräldrarna har överklagat socialtjänstens beslut att avslå ansökan om försörjningsstöd. Det bör kanske understrykas att samtliga familjer som ingår i studien har tidigare tagit emot ekonomiskt bistånd och får därför anses ha en disponibel inkomst som motsvarar bl.a. Rädde Barnens definition på fattigdom (Salonen 2012). ”För höga” inkomstnivåer angavs heller inte som skäl till avslag i de aktuella fallen. Domarna är hämtade från två mellansvenska länsrätter² där familjen meddelats be-

2 Sveriges 23 länsrätter slogs 15/2 2010 samman till tolv förvaltningsrätter.

slut mellan 2005 och 2007. Jag har genomfört intervjuer med 17 barn och tonåringar i åldrarna 6–18 år. I denna artikel presenteras av utrymmesskäl citat från sju informanter vilka får representera de mönster som framkommit i materialet som helhet. Intervjuerna har varit semistrukturerade och intervjuguiden uppbyggd kring teman snarare än frågor för att lättare kunna anpassas till situationen och deltagarnas ålder, eftersom vissa teman visade sig vara mer relevanta för tonåringar och andra för yngre barn. Intervjuerna har genomförts i informanternas hem, utan föräldrar (men vid något tillfälle syskon delvis) närvarande. Samtliga intervjuer utom en, då informanten avböjde, har spelats in och transkriberats. I arbetet med att analysera intervjuerna har jag använt mig av en ansats inspirerad av grundad teori. Detta har bl.a. inneburit att jag i genomgången av materialet upprepade gånger läst och kategoriserat det fram till dess att en teoretisk "mättnad" uppstått, dvs. när ny data inte tillför nya teoretiska ingångar i analysen (se Charmaz 2006: 113 ff.).

Forskningsprojektet som utgör grunden för denna artikel inleddes 2006 och följer de då gällande etiska riktlinjerna för samhällsvetenskaplig forskning³. Samtycke har inhämtats från både föräldrar och barn före intervjuerna, och deltagarna i studien har informerats om de steg som vidtagits för anonymisering (inget nämnande av autentiska personnamn, skolor, ortnamn etc. i det publicerade materialet). De publicerade intervjuцитaten har bearbetats något, både i syfte att göra dem mer läsbara och även för att ytterligare söka skydda informanternas anonymitet genom att inte återge exakta ordval och språkliga vändningar som inte har betydelse för analysen men som skulle kunna kopplas ihop med informanten (jfr. Trost 2005).

Ekonomisk utsatthet i familjen: barns strategier

För att diskutera materialet för artikelns syften har jag disponerat detta avsnitt utifrån två tämligen övergripande teman som syftar till att åskådliggöra hur barns förhållningssätt, erfarenheter och handlingar kan tolkas och förstås som strategier. Den ekonomiska utsattheten antas ge dessa strategier en utvidgad betydelse utifrån en förståelse av barnpositionen som i sammanhanget begränsad. Rättigheten att hantera pengar och kopplingar mellan pengar och ökat handlingsutrymme i mer generell bemärkelse formuleras återkommande i intervjuerna som tecken på att vara vuxen. Ett exempel på detta finns i en intervju med en åttaårig pojke där det positiva med att vara vuxen uttrycks genom att "barn kan ju inte gå och köpa mat och sånt själv (...) när man är vuxen, då får man handla själv." Även om vuxnas ekonomiska ansvarsbörda av barnen ofta framställs som något negativt och betungande finns också flera exempel på kopplingen mellan pengar och vuxnas ökade handlingsutrymme. Jag kommer dock att fokusera analysen på de förhandlingar och strategier som är möjliga att sätta i samband med de premisser som den ekonomiska knappheten i familjen på olika sätt lägger grund för.

3 Se www.codex.vr.se/texts/HSFR.pdf

Omsorg och oro som ansvarsstrategier

Such och Walker (2004) har utifrån barns berättelser om ansvarstagande i hemmet konstaterat att barns ansvar i huvudsak formuleras som ett relationellt fenomen där övriga familjemedlemmars förväntningar på, och uppskattning av, deras gärningar beskrevs som betydelsefulla. Främst var detta ansvarsutövande en vardagspraktik, ”a meaningful component of children’s lives that is multi-dimensional (...) and deeply embedded in child-adult relations” (Such & Walker 2004: 232; se även McNamee et al. 2005). I min studie formuleras ansvaret mer precist i relation till den ekonomiska situationen, vilket kan sägas gå emot en traditionell förståelse av barns och vuxnas positioner i familjekontexten.

Oro genom begränsat aktörskap

Nedan följer intervjuutdrag som på olika sätt kan kopplas till oro över och ansvar för övriga familjemedlemmar. Att vara förutseende i syfte att mildra den ekonomiska knapphetens konsekvenser är en sådan ansvarsdiskurs som uttrycks i materialet, här illustrerat med ett citat från nioåriga Rebecka:

S: Har du känt dig ledsn nån gång för att det är dåligt med pengar?

R: Nej...alltså ja (paus) Bara lite ibland. Ibland blir jag ledsn.

S: Är det något speciellt som händer som gör det?

R: Nej men det är ju det att mamma inte har så mycket. Då blir jag lite ledsn ibland... när mamma börjar gråta då börjar jag också gråta.

S: Vet mamma om att du blir ledsn?

R: Vet inte. Hon brukar inte märka nåt för jag springer bara till mitt rum.

I detta citat synliggörs en slags omförhandling av barnets och föräldrarnas position. Mamman framställs som att hon förlorar kontrollen över situationen och sina känslor medan barnet – Rebecka – beslutar sig för att inte förvärpa situationen genom att visa sin upprördhet för mamman, och lämnar rummet. Det tycks finnas en beredskap hos Rebecka för sådana situationer, och hennes handlande kan förstås som en ansvarsstrategi gentemot mamman. Hon återkommer flera gånger till de oroskänslor den ekonomiska situationen direkt och indirekt ger upphov till, bland annat anger hon den skrala mängden kontanter i mammans plånbok som orsak till oro. Hon har däremot noterat att hennes pappa har flera sedlar i plånboken, vilket tycks vara en tungt vägande anledning till att hon inte oroas lika mycket över honom. Den materiella aspekten av pengar som betydelsebärande – närvaron av sedlar och mynt – är också ett återkommande tema i materialet, i synnerhet bland de yngre barnen. Oro och olust inför fattigdom sätts här i relation till frånvaron av pengar, i dess konkreta och påtagliga form. Sexåriga Lisa nämner det som svar på frågan hur fattigdom kan vara synlig:

S: Men finns det nåt sätt man skulle kunna se om någon hade dåligt med pengar?

L: Ja att de är som ledsna... de visar plånboken och den är tom, jag har inga pengar bara en femma...

S: Mm

L: Enkronor eller nånting sånt där.

Här är det inte i första hand tal om oro över den egna situationen, men väl som ett tecken på fattigdom hos andra. För att återgå till oron över familjens ekonomi uttrycks det även som ansvar och en önskan att kunna hjälpa till ekonomiskt, som i exemplet från intervjun med tioåriga Bea:

B: Jag vill kunna hjälpa till med allt som händer...

S: Hur menar du då?

B: Jomen alltså, kunna ge mer än femtio kronor men det kan jag inte.

Zelizer påpekar att förändringen av barns roll i familjen utifrån ett ekonomiskt perspektiv inneburit att barns pengar, från att ha varit ett substantiellt bidrag till familjens hushållning övergått till att bli en symbolhandling varigenom "economically useful children remain the exception" (Zelizer 1994: 214). Trots det uttrycker flera av barnen en önskan om att kunna underlätta den ekonomiska situationen genom att själva bidra med extraarbete och annat, men liksom Bea i citatet ovan är de medvetna om begränsningarna som barnpositionen medför. I intervjuerna aktualiseras också barnens medvetenhet om föräldrarnas strategier för att hemlighålla den ekonomiska situationen, eller åtminstone aktivt undvika att göra barnen delaktiga.

Även Harju (2008) noterar denna ömsesidiga medvetenhet i sitt material, vilket hon formulerar som en del av en läroprocess på väg till "ekonomisk kompetens" (se Harju 2008: 99–101), där den ömsesidiga förståelsen blir en viktig del. Jag är ense med Harju om att de uppfattningar om hantering av pengar som barnen i mitt material ger uttryck för mycket väl kan formuleras i termer av lärande och socialisering. Utifrån mitt perspektiv hävdar jag dock att denna medvetenhet även bidrar till att tänja på barnpositionens handlingsutrymme då barn inte antas relatera till ekonomi och föräldraansvar på det sätt som dessa barn gör. Det bör poängteras att detta snarast är ett teoretiskt tankeexperiment, och inte en slutsats att fattigdom i barndomen möjliggör aktörskap och därmed skulle vara av godo. Vid sidan av att ett sådant påstående skulle vara problematiskt och vilseledande tenderar det att dölja hur fattigdomen kan inskränka på barns handlingsutrymme i kontexter utöver familjen som t.ex. skolan, bland jämnåriga eller i myndigheters hantering (se t.ex. Ridge 2002; Sutton 2009; Fernqvist 2010). Upplevelsen av att behöva ta ansvar, vilket barnet sällan anser sig kapabelt att göra, kan istället kännas som en börda.

Att vara förutseende

Exemplen som presenteras i detta avsnitt visar hur fattigdomen i olika avseenden definieras som problematisk i barnens berättelser. Den omsorg i termer av ansvar som

den ekonomiska situationen ger upphov till kan sägas utgöra ett avsteg från barnpositionen i familjen. Diskurser om fattigdom som skamlig och degraderande riskerar att internaliseras i deras självbild (se även Goffman 1986; Phillips & Pittman 2003; Sutton 2009), och utifrån det interaktionistiska perspektivets antagande om identitetsskapande och positionering som vardagliga praktiker (se Goffman 1990[1959]; Atkinson & Housley 2003; Collins 2004) kan en ekonomisk utsatthet hos barn och unga få en mer utvidgad betydelse och relevans när den kopplas till förhandlingar kring barnpositionens begränsningar. Ett exempel på detta är den ansvarsrationalitet som respondenterna ger uttryck för och reflekterar kring, men också hur de formulerar olika strategier för att hantera familjens situation.

Harju (2008) gör i sitt arbete en distinktion mellan reaktiva och proaktiva strategier där de senare leder till ett ökat handlingsutrymme, och begreppet är hos Harju kopplat till de konsekvenser som strategin får. Intentionen att förebygga något i sig kan dock tolkas som proaktiv även om den inte leder till en synlig förändring, och jag har därför valt att inte göra denna uppdelning eftersom den endast kan göras i relation till synliga konsekvenser. Det som övergripande har betecknats som ansvarsstrategier kan handla om att tidigt flagga för kommande utgifter i t.ex. skolan, som i intervjun med trettonåriga Camilla:

Om det är nån utflykt, så måste jag säga det innan till mamma så att hon har pengarna. Typ till mat, så måste jag säga det en vecka före det. Så att hon kan handla det, så att vi liksom redan är klara med det.

Att i god tid göra sig medveten om kommande utgifter, och att meddela föräldrarna det, tar på ett naturaliserat vis med den ekonomiska knappheten i beräkningen inför utgifter kopplade till skola och fritid. Detta förutseende i relation till den ekonomiska situationen går emot barnpositionen såsom den vanligtvis uppfattas, nämligen med slagsida snarare åt ansvarslöshet och impulsivitet. I redogörelsen över historiska diskurser som präglar förståelsen av barn och barndom noterar James et al. (1998) att såväl den tidiga utvecklingspsykologin som psykoanalysen utgick från en bild av barnet som i grunden omedvetet och irrationellt. Detta beteende förväntades förändras med stigande ålder, enligt Freud genom utvecklandet av ett superjag som kontrollerar det mer impulsdrivna jaget (James et al. 1998), vilket har bidragit till bilden av barnet som omoget och därmed oförmöget att handla efter intentioner.

Även om sådana framställningar kan uppfattas som kuriöst passé framhåller författarna dess aktualitet: "they are models which continue to inform everyday actions and practises alongside more sophisticated theorizing about childhood" (ibid.:21). Det blir därför relevant att diskutera mönster i materialet som, liksom i citatet från Camilla, istället präglas av såväl ansvar för familjens väl som en förmåga att vara planerande. Det är vidare rimligt att anta att denna typ av strategier är direkt kopplade till den ekonomiska situationen, vilket öppnar upp för att förstå den som relevant för barnens förhållningssätt till sin position.

Barn som utgift – resursbrist och förhandling kring behov

Detta tema i materialet hänger samman med hur bristande ekonomiska resurser bidrar till att forma positionerna i familjen, och hur barnen formulerar strategier för att hantera resursbristen. I berättelserna framkommer en förståelse av barn i allmänhet – och sig själva i synnerhet – som utgifter för föräldrarna, vilket är ett tema som tidigare berörs av forskning kring barnfattigdom (se t.ex. Ridge 2002; Daly & Leonard 2002; Harju 2008). Temat har uppdelats i två underkategorier, där citaten kännetecknas av uttryck för följsamhet i syfte att inte orsaka ekonomisk belastning å ena sidan, och att explicit markera resursbehov å andra sidan.

Följsamhet

I materialet ger barnen och ungdomarna vid flertalet tillfällen uttryck för att det på olika sätt är besvärligt och tärande för ekonomin att ha barn. Tolvåriga Jessica återger nedan en måltidssituation i hemmet, och hur familjens ekonomiska situation sätter gränser för hur en sådan ser ut:

J: Det är inte så ofta kompisar äter såhär mellanmål och middag hemma...för det blir dyrt om man ska bjuda på middag ganska ofta och så.

S: ja precis.

J: Eftersom vi redan är fyra personer...

S: Är det något du känner att du skulle vilja göra oftare, låta kompisar stanna kvar...

J: Ibland blir man ju sugen på det... spelar inte så stor roll, men det skulle vara roligt.

S: Just det, men är det så att mamma har sagt att ni inte kan, eller är det du själv som tänker att det inte är nån bra idé att de stannar...

J: det är mer att, förut när mina kompisar åt mellanmål här ganska ofta sa hon att... det, att det blir så dyrt när man är till exempel tre personer som äter mellanmål och sen syrorna också...

Nioåriga Anne berör en liknande problematik, men då i relation till fritidsaktiviteter:

A: jag skulle i alla fall vilja börja på nåt, kanske...på gitarr eller så skulle jag vilja börja på...vad heter det...*(pekar)*

S: keyboard, eller synth, börja spela synth?

A: ja, jag bara har den här och försöker hitta på låtar...det är jättesvårt, jag skulle vilja börja det eller nåt.

S: Börja på musikskolan eller nåt, ta lektioner...

A: ja, eller kanske hiphop eller nåt (...) Men jag tror att det blir för dyrt.

Generellt omtalar barnen relativt sparsamt materiella kostnader och statusprylar såsom märkeskläder, mobiltelefoner och datorer när det kommer till vad som kan bli kostsamt för en förälder (även om det också förekommer). I det första exemplet visar Jessica hur hon gör avkall på social samvaro genom måltider då mellanmål för fler

barn anstränger ekonomin för mycket. Huruvida ett barn i en familj med mer stabil ekonomi skulle reflektera över kostnaderna för mellanmål, eller hur kostnader kan hållas nere genom att man själv gör avkall på sitt sociala liv är naturligtvis svårt att uttala sig om. Det kan dock konstateras att det är ett tydligt mönster bland barnen och ungdomarna i denna studie vilket gör det rimligt att anta att reflektionen är sprungen ur den ekonomiska knappheten. För Anne är det istället utgifter för musikutövande som formuleras som något svåråtkomligt, vilket är ett generellt mönster i materialet. Barnen uppvisar ofta en stor medvetenhet om hur mycket en sådan kostnad skulle belasta ekonomin, och därför undviker de att ens fråga.

Den ekonomiska situationen konstrueras i båda fallen som en familjeangelägenhet snarare än föräldrarnas sak, och ansvaret för att försöka mildra situationen blir följaktligen delat. Barnen förhåller sig aktivt till den ekonomiska knappheten och i det ena fallet resulterar det i ett strategiskt beslut; kamraterna är inte längre välkomna att stanna på mellanmål. Ridge (2002) fann liknande mönster i sitt material, där barnen berättar att de inte bara begränsar sina behov, men också gör detta utan föräldrarnas vetenskap eftersom man genom döljandet vill skydda dem från oro (se Ridge 2002: 97–99).

Explicitgörande

Likväl som att undvika att omtala materiella eller sociala behov finns inslag i intervjuerna som tyder på ett helt annat förhållningssätt till familjens ekonomi. Föräldrarnas position i relation till ekonomisk utsatthet framställs ofta som problematisk av barnen, då de utöver hanteringen av den ekonomiska knappheten i vardagen har ansvaret för att barnen inte ska bli lidande. Trettonåriga Camilla formulerar även sin egen synlighet i relation till ekonomisk knapphet:

S: Hur tror du att det känns då för en mamma att ha dåligt med pengar?

C: Jag tror att de mår jättedåligt. (mm) För jag tror inte det känns så himla bra att ens eget barn säger typ ”du är fattiglapp, du kan ju inte ens köpa det”...”vi kanske inte ens kan köpa (ohörbart) för att vi är så fattiga”...kan ju inte kännas bra.

S: Nej... Finns det nånting du skulle kunna göra för att det skulle kännas mindre jobbigt?

C: Jag vet ju, det är ju så himla svårt med min attityd eller vad man ska säga...men, nej jag vet inte. Och jag har ju inga pengar.

I citatet uttrycker hon, utöver en förståelse av sitt eget och syskonens ”attityd” och agerande som besvärligt för mamman, en önskan att kunna underlätta familjens ekonomiska situation genom att bidra med pengar. Samtidigt understryks ett underminerande av mammans föräldraställning genom användandet av tillmälet ”fattiglapp” som betonar hennes misslyckande i en basal föräldrauppgift. Det tycks även förekomma strategier som snarare går ut på att markera brister och de egna behoven. Att tydligt påtala materiella eller sociala behov har i andra sammanhang definierats som en strategi för barn att öka sitt ekonomiska handlingsutrymme och sin makt över föräldrarna (Näsman & von Gerber, 2001; Harju 2008). I yttranden som i citatet ned-

an tydliggörs även här en positionering av föräldern grundad i dennes (o)förmåga att klara barnens försörjning, och barnets uppfattning om att detta är ett viktigt föräldransvar som inte uppfyllts. Trettonåriga Nora berättar nedan om hur det kan vara när bristen på pengar ger upphov till bråk mellan syskonen och mamman:

N: Vi blir ofta sura...vi försöker ju att låta bli men det går inte så bra.

S: Okej. Vad kan det handla om då?

N: Om jag säger till mamma att "jamen jag vill ha det", och hon bara "jag kan inte", och jag "men jag vill ha det! Fatta, om du inte ger mig det så...jag måste ha det! Du är så fattig, du bara..." såhär...utbrott.

S: Kan du säga så då, "du är så fattig"?

N: Mm.

S: Hur reagerar hon då?

N: Jag tror...hon blir alldeles tyst. Hon försöker nog att inte...så här, säga nåt då. Ganska tyst.

Hennes strategi blir här möjlig att tolka lite mer utvidgat i relation till familjernas ekonomiska utsatthet, och föräldrarnas minskade möjligheter att tillgodose barnens behov som blir konsekvensen av det. Att inte sörja för barnens behov blir ett tecken på hur den vuxne misslyckas med att "göra förälder", dvs. efterleva föräldrpositionens krav på ansvarstagande och kontroll vilket barnet förväntar sig (se Mayall 2002). Betraktat ur en position som barn eller tonåring kan detta ha en underminerande effekt på föräldern i den ekonomiskt utsatta familjen och därmed destabilisera en maktrelation mellan barn och förälder.

Här kan man även notera hur Nora samtidigt förhåller sig till barnpositionens krav och förväntningar. Genom att markera att hon och syskonen "ju" försöker låta bli att bråka förmedlar hon en empatisk förståelse för situationen. Det ankommer inte på barnet i familjen att angripa föräldern utifrån bristen på pengar, och hennes formuleringar tyder på en medvetenhet om det (jfr. Antaki & Widdicombe 1998). Därremot kan det sägas vara mindre problematiskt utifrån en tonårsposition, vilket ger anledning att fundera på möjliga förändringar i ansvarstagandet för föräldrarna från barndom till tonår. Hur förändras interaktionen i en ekonomisk utsatt familj där föräldrarnas bristande försörjningsförmåga kan göras till föremål för förlöjliganden från barnets/tonåringens sida? Det finns här inte utrymme att utveckla denna diskussion ytterligare, men jag kan konstatera att utsagor av Noras slag i materialet är mer vanligt förekommande hos tonåringarna än de yngre barnen. Man skulle därmed kunna tolka citatet som ett sätt att "göra tonåring" (jfr Goffman 1986; Närvänen & Näsman 2007), och utnyttja de möjligheter tonårspositionen erbjuder till att vara explicit, tvär och obstinat (något som i betydligt mindre utsträckning är accepterade praktiker inom barnpositionens repertoar).

Citatet som presenterats i detta avsnitt kan diskuteras utifrån om det är ett barn eller en tonåring som uttalat dem, och huruvida ansvarsförhållandet till föräldrarna förändras i takt med stigande ålder. Det är också möjligt att dra paralleller till barnets kogni-

tiva utveckling och hur denna möjliggör en ökad förståelse av den ekonomiska situationen från barnets sida. Här har istället strategierna stått i centrum med syftet att se hur informanterna formulerar sin egen position och ibland utmanar dess gränser.

Slutdiskussion

I denna artikel har barn och ungas erfarenheter av vardagen i ekonomiskt utsatta familjer belysts, och deras berättelser har tolkats utifrån vad barnpositionen i familjen får för betydelse mot bakgrund av den ekonomiska situationen. Tidigare forskning (Ridge 2002; Harju 2008; Sutton 2009; Fernqvist 2012, kommande) visar att fattigdom har betydelse för umgänget i skolan och bland jämnåriga, men även inom familjekontexten blir alltså den ekonomiska knappheten kännbar. Inte bara i termer av resursbrist utan också genom olika strategier och förhandlingar kring positionerna i familjen. Utifrån det interaktionistiska perspektiv som studien utgår från blir barns position i förhållande till andra positioner i familjen, och deras aktörskap och strategier uttryckt i vardagliga praktiker, relevanta för en fördjupad förståelse för dessa barns erfarenheter av fattigdom (Goffman 1986, 1990[1959]; jfr. även Davies & Harré 1990). Baserat på de data som framkommit i studien tycks familjens ekonomiska knapphet utgöra en viktig del av denna process (se även Ridge 2002; Phillips & Pittman 2003). Det framgår att den ekonomiska knappheten ger upphov till att tydligare definiera positionerna i familjen, men även att barnpositionens begränsningar ibland vidgas något i termer av ansvarstagande och att vara förutseende. I intervjuerna ger barnen uttryck för uppfattningar om hur ekonomiska frågor generellt är kopplade till olika ansvarsområden och positioner inom familjen. Dessa tolkas som föreställningar om pengars funktion, vilket dels inbegriper den rena hanteringen av pengar men även omfattar en mer diskursiv nivå där det handlar om att pengar bidrar till att definiera ansvarsområden, skyldigheter och rättigheter i familjen. Mot bakgrund av de mönster som framträder i materialet hävdar jag att en ekonomiskt utsatt situation påverkar definitionen av hur familjpositionerna konstrueras i förhållande till pengar.

Barnens berättelser öppnar upp för vidare reflektioner över hur barnpositionen betraktas i ett större sammanhang, och hur den kan förstås i relation till hur vi ser på fattigdom i välfärdsstaten och fattiga barns strategier i relation till det. I dessa familjer bidrar den ekonomiska situationen ibland till att barnen och tonåringarna berättar om strategier och förhållningssätt som ibland går utanför stereotypa föreställningar om barndomens innebörd. Att oroas över såväl ekonomin som föräldrarnas välmående, eller att barn försöker dölja sin oro för att inte ytterligare oroa föräldrarna, är exempel på hur ekonomisk utsatthet bland barn och unga ger upphov till erfarenheter och strategier som tänjer på barnpositionens gränser (se även Ridge 2002; Harju 2008), om än inte i en övervägande positiv mening för barnet. Aktörskapet kan bland annat innebära ett ökat ansvarstagande – både i praktisk och känslomässig bemärkelse – vilket snarast upplevs som problematiskt och bidrar till den ekonomiska utsatthetens komplexa innebörd för barn och unga. Ridge (2002) kommer fram till en liknande slutsats, och noterar att ”if we are truly to understand the complex dynamics

of poverty on children's lives, and their capacity for self-realisation, we need to develop a much greater understanding of children's agency and the meanings and understandings they give to their lives" (Ridge 2002: 141). En förhoppning är att förståelsen för fattigdomens konsekvenser för barn och unga kan öka genom att deras strategier för att hantera den lyfts fram, och dessa strategier och erfarenheter bör förstås utifrån barnpositionens premisser och begränsningar.

Referenser

- Alanen, L. (1992) *Modern childhood? : exploring the "Child question" in sociology*. Jyväskylä: Pedagogiska forskningsinstitutet.
- Alanen, L. (2009) "Rethinking childhood, with Bourdieu." 307–325 i Markström et al. (red.) *Barn, barndom och föräldraskap*. Stockholm: Carlssons.
- Alexander, N. & P. Lauderale (1977) Situated Identities and Social Influence. *Sociometry* 40(3): 225–233.
- Andersson, G. et al. (2010) *Vara utan: en skrift om barn och fattigdom*. Malmö/Stockholm: Égalite, Centralförbundet för socialt arbete.
- Antaki, C. & S. Widdicombe (1998) "Identity as an achievement and as a tool", 1–15 I S. Antaki & S. Widdicombe (red.) *Identities in Talk London*: SAGE Publications.
- Atkinson, P. & W. Housley (2003) *Interactionism : an essay in sociological amnesia*. London; Thousand Oaks, Calif.: SAGE Publications.
- Charmaz, K. (2006) *Constructing grounded theory : a practical guide through qualitative analysis*. London/Thousand Oaks: SAGE.
- Collins, R. (2004) *Interaction ritual chains*. Princeton, NJ: Princeton University Press.
- Daly, M. & M. Leonard (2002) *Against all odds : family life on a low income in Ireland*. Dublin: Institute of Public Administration and Combat Poverty Agency.
- Davies, B. & R. Harré, (1990) "Positioning: The Discursive Production of Selves.", *Journal for the Theory of Social Behaviour*, 20(1): 43–63.
- Ds 2004:41 *Ekonomiskt utsatta barn*. Stockholm: Socialdepartementet.
- Engwall, K. & I. Söderlind (2007) *Children's work in everyday life*. Stockholm: Institute for Futures Studies.
- Fernqvist, S. (2010) "(Inter)Active interviewing in Childhood Research: On Children's Identity Work in Interviews", *The Qualitative Report* 15(6): 1309–1327.
- Fernqvist, S. (2011) "Redefining participation? On the positioning of children in Swedish welfare benefits appeals". *Childhood* 18(2): 227–241.
- Fernqvist, S. (2012) "Joining in on different terms – experiencing child poverty in school and among peers". Accepterad för publicering, *Young*.
- Fernqvist, S. (2013) *En erfarenhet rikare? En kvalitativ studie av barns strategier och barnfattigdomens villkor i välfärdsstaten*. Uppsala Universitet, kommande.
- Giddens, A (1984) *The constitution of society : outline of the theory of structuration*. Berkeley: University of California Press.
- Goffman, E. (1986) *Stigma : Notes on the Management of Spoiled Identity*. Englewood Cliffs, N.J.: Prentice-Hall.

- Goffman, E. (1990[1959]) *The presentation of self in everyday life*. London : Penguin.
- Harju, A. (2008) *Barns vardag med knapp ekonomi : en studie om barns erfarenheter och strategier*. Växjö: Växjö University Press.
- van der Hoek, T. (2005) *Through Children's Eyes: An initial study of children's personal experiences and coping strategies growing up poor in an affluent Netherlands*. UNICEF: Innocenti Working Papers 34.
- Holstein, J. A. & J. F. Gubrium, (1995) *The active interview*. Thousand Oaks: SAGE Publications.
- James, A., C. Jenks & A. Prout (1998) *Theorizing childhood*. Cambridge, MA: Polity Press.
- James, A. & A.L James (2004) *Constructing childhood : theory, policy and social practice*. Basingstoke: Palgrave Macmillan.
- James, A. & P. Curtis (2010) "Family Displays and Personal Lives", *Sociology* 44 (6): 1163–1180.
- Junestav, M. (2004) *Arbetslinjer i svensk socialpolitisk debatt och lagstifning 1930–2001*. Uppsala: Acta Universitatis Upsaliensis.
- Levine, C. (2005) "What Happened to Agency? Some Observations Concerning the Postmodern Perspective on Identity", *Identity* 5(2): 175–185.
- Mayall, B. (2002) *Towards a Sociology for Childhood*. Buckingham: Open University Press.
- McNamee S., James A. & James A. (2005) "Family Law and the Construction of Childhood in England and Wales", 226–242 i Goddard et al. (red.) *The Politics of Childhood. International Perspectives, Contemporary Developments*. Basingstoke: Palgrave Macmillan s. 226–242.
- Milton, P. (2006) *Arbete i stället för bidrag? : om aktiveringskraven i socialtjänsten och effekten för de arbetslösa bidragstagarna*. Uppsala: Uppsala Universitet.
- Morgan, D. H. (1996) *Family connections : an introduction to family studies*. Cambridge: Polity Press.
- Nyström, A-S (2012) *Att synas och lära utan att synas lära: en studie om underprestation och privilegierade unga mäns identitetsförhandlingar i gymnasieskolan*. Uppsala: Uppsala universitet.
- Närvänen, A. & E. Näsman, (2007) "Age order and children's agency", 225–253 i Wintersberger et al. (red.), *Childhood, generational order and the welfare state: Exploring children's social and economic welfare*. Odense: University Press of Southern Denmark.
- Näsman, E. (1994) "Individualization and Institutionalization of Childhood in Today's Europe", 165–189 i Qvortrup, J. et al. (red.) *Childhood Matters: Social Theory, Practice and Politics*. Aldershot: Avebury
- Näsman, E. & C. von Gerber, (2001) *Mina pengar! Kan små barn handla själva?* Linköping: Linköpings Universitet.
- Qvortrup, J. (1994) "Childhood matters. An introduction", 1–23 i J. Qvortrup, M. Bardy, G. Sgritta, & H. Wintersberger (red.), *Childhood matters. Social theory, practice and politics* Aldershot: Avebury.

- Phillips, T. M. & J. F. Pittman, (2003) "Identity Processes in Poor Adolescents: Exploring the Linkages Between Economic Disadvantage and the Primary Task of Adolescence", *Identity: An International Journal of Theory and Research*, 3(2): 115–129.
- Prout, A. (2005) *The future of childhood: towards the interdisciplinary study of children*. Basingstoke: RoutledgeFalmer.
- Ridge, T. (2002) *Childhood poverty and social exclusion. From a child's perspective*. Bristol: The Policy Press.
- Salonen, T. (2012) *Barns ekonomiska utsatthet: årsrapport 2012* Stockholm: Rädda barnen.
- Starrin, B. (2008) "Är det skamligt att vara fattig?", 99–112 i Swärdh H. & M-A Egerö (red.), *Villkorandets politik. Fattigdomens premisser och samhällets åtgärder – då och nu* Malmö: Egalité.
- Such, E. & R. Walker, (2004) "Being responsible and Responsible Beings: Children's Understanding of Responsibility", *Children & Society* 18(3): 231–242.
- Sutton, L. (2009) "They'd only call you a scally if you are poor': the impact of socio-economic status on children's identities", *Children's Geographies*, 7(3): 277–290.
- Trost, J. (2005) *Kvalitativa intervjuer*. Lund: Studentlitteratur.
- Whitbeck Les B. et al. (1991) "Family Economic Hardship, Parental Support, and Adolescent Self-Esteem", *Social Psychology Quarterly* 54(4): 353–363.
- Zelizer, V. A. (1994) *Pricing the Priceless Child. The Changing Social Value of Children*. Princeton: Princeton University Press.
- Zelizer, V. A. (1997) *The Social Meaning of Money*. Princeton: Princeton University Press.

Författarpresentation

Stina Fernqvist är doktorand vid Sociologiska Institutionen, Uppsala Universitet. Hon har arbetat med ett forskningsprojekt om ekonomisk utsatthet i barndomen. Hennes avhandling utforskar ekonomiskt utsatta barns strategier och positionering i den svenska välfärdsstaten.

Korresponderande författare

Stina Fernqvist, Sociologiska institutionen, Uppsala Universitet, Box 324, 75126 Uppsala. E-post: stina.fernqvist@soc.uu.se